

ZBOG ČEGA SU NAM POTREBNI ANĐELI?

„Ono što uobičajeno vidimo kao anđela rezultat je ukrštanja debele žene i guske” – izjavio je otac Jan Andžej Kločovski u panel diskusiji o knjizi Alfonsa di Nolija *Đavo*, održanoj 27. maja 1997, čiji su skraćeni zapis donele novine *Žečpospolita* 14. jula iste godine. Možda stvar u vezi s tim ne stoji toliko loše koliko se čini. Na popularnim sličicama, anđela često ne predstavlja „debeli žena” već pre mlađa osoba neodređenog pola, ali čudesne lepote, obučena u prozračnu belu odeću, s ružičastozlatnim krilcima na leđima. Ta raširenija vrsta ikonografskog arhetipa je starija. Već je poznaju ravenski mozaici iz VI veka, sa kojih je prodrla u italijansko slikarstvo. Primera radi uzmimo slike Fra Anđelika ili freske Benoca Gocolija u firentinskoj palati Mediči-Rikardi: na njima vidimo krilate dečake (?) u raznobojnim noćnim košuljama, sa oreolima u vidu tanjira s reljefom iskovanim u zlatu.

Zadržimo se, međutim, na trenutak na „narodnoj ikonografiji” anđela koja će nam i pored sve naivnosti – a možda i zahvaljujući njoj? – reći mnoge zanimljive stvari o suštini prilično zagonetne figure, kakva je u monoteističkoj religiji anđeo.

Pre svega zaprepašćuje polna neodređenost anđela. Da li je mladić ili devojka? – postavljamo sebi pitanje, posmatrajući lepo, glatko lice uokvireno zlatnim uvojcima, vitku figuru u belo ili plavo, komotnoj i dugoj košulji, tako da naša eventualno nezdrava radoznalost u vezi sa anatomskim delovima skrivenim ispod nje, nikada ne bude podmirena. Dakle, i dalje nejasnost i kolebanje!

U znaku nejasnosti i kolebanja su celokupna istorija, ontologija i fenomenologija anđela. Polna neodređenost anđela je podesan „amblem” nesigurnosti, kolebljivosti i fluktuacije koje su tokom istorije posebno pratile koncepcije što su se odnosile na ontološki status anđela, njegove funkcije i uloge, njegovu situiranost u teologiji i antropologiji, a konačno i filozofske implikacije verovanja u anđele, važne – a možda i nevažne? – i za savremenog čoveka. Pa ipak, kako su se u monoteističkim religijama našli anđeli? Zar verovanje u njih ne podriva temelje monoteizma? Zar njihova posrednička uloga između ljudi i Boga za hrišćane nije suvišna, s obzirom da je Bog sišao među ljude u vidu čovekolikog Isusa Hrista, ali je posle Njegove smrti na krstu čovek dobio čitavu gomilu „posrednika” i zaštitnika svojih stvari kod Svevišnjeg (sveti pod vođstvom Device Marije)? Kada su stvoreni – istovremeno kad i čovek, ili pre njega? Da li su anđeli telesna ili duhovna stvorenja, ili možda neka druga? Da li „objektivno” postoje ili su samo personifikovane projekcije čežnji i potreba ljudskog duha? Zapravo, zbog čega su nam anđeli potrebni? Zar u današnje vreme nisu „zastareli”?

Mnoštvo pitanja, brojne sumnje. Ko nam o njima došaptava? Osvrćem se, iza mojih leđa, sa police, sjaji se crveni naslov Nolijevog dela. Nestani, propadni, nečista silo! Pa ipak... Pa ipak, pokušajmo mirno da razmotrimo skicirani problem.

Andeo teologa

Najpre – supstanca i forma anđela. Kako je bilo „na početku”? Početne predstave o anđelima nalazimo u Vavilonu i Egiptu. U religijama tih antičkih civilizacija postoje čitave armije „duhova”, božanstava nižeg ranga koji su posrednici između čoveka i najviših bogova koji prebivaju negde na udaljenim nebesima i previše se ne interesuju za ništavne ljudske stvari. Ova bića, aktivni posrednici, čoveku su koristila ili štetila; zamišljena su u vidu ljudi ili četvoronožnih životinja s ljudskim likovima – uglavnom krilata. Akadski naziv *karibu* etimološki je povezan s hebrejskim *heruvim*; u Egiptu su parovi krilatih bića čuvali grobnice – isto kao što heruvimi čuvaju kovčeg saveza („I načini dva heruvima od zlata, jednostavne načini ih, na dva kraja zaklopcu./ Jednoga heruvima na kraju odovud, a drugoga heruvima na kraju odonud; zaklopcu na oba kraja načini heruvime./ I u heruvima bjehu krila raširena u vis, i zaklanjahu krilima svojim poklopac, i licem bjehu okrenuti jedan drugom, i gledahu prema zaklopcu heruvimi”, Izlazak 37, 7-9).

Čini se da su svuda u kulturama drevnog Bliskog Istoka anđeli – božanska bića, obdarena brojnim savršenstvima, služitelji i glasnici (uporedi hebr. *mal'ach*, grč. *angelos*) Svevišnjeg posedovali svojevrstu telesnost. Veoma karakteristično o tome svedoči stara jevrejska tradicija. Tajanstveni „Sinovi Božji” (na hebrejskom *Bnej-ha-Elohim*): „Videći sinovi Božji kćeri čovječije kako su lijepe uzimaše ih za žene koje htješe” (Postanje 6, 2) najverovatnije su pali anđeli; u najmanju ruku tako smatra *Enohova knjiga*, značajan apokrifni spis nastao oko III veka pre Hrista. Ti *bnej-ha-Elohim* sjedinili su se sa zemaljskim ženama i, kao što znamo, izrodili gigante, što je jasno i u svetlosti Kumranskih tekstova, u kojima se nadugačko i naširoko razvijaju andeološke spekulacije. Prema njima, anđeli su kvazitelesna bića, s udovima, krilima i sl. i čak se polnim putem razmnožavaju, osećaju glad i žeđ. Još u novom veku srećemo iznenađujuću koncepciju anđela, kao „oduhovljenih ljudi”, bića koja savršenstvom prevazilaze čoveka, mada kao i on žive – u palatama, žene se, imaju potomstvo (upor. Emanuel Svedenborg, *O nebu i paklu*).

Kao što je poznato, predstave o materiji, od koje su anđeli sačinjeni, kretale su se u pravcu njihove postepene spiritualizacije. Taj proces je završen (kod Tome Akvinskog) oduzimanjem anđelima svake telesnosti i materijalnosti, dok nisu postali čist „duh”; ovom pitanju ćemo se za trenutak još vratiti. Najpre zabeležimo zanimljivu „prelaznu” koncepciju anđela, kao nečeg između materijalne, telesne i čisto duhovne forme, predstavu anđela kao „ognjenog” bića. Po svoj prilici izvodi se iz biblijskog serafina (*seraf* na hebrejskom „plamen”), stvorenja nesumnjivo povezanog s ognjem, dimom, usijanim ugljekljem (upor. Knjiga proroka Isaije 6, 2-6). Eterično-ognjeno-svetlosne prirode su i anđeli kod Grigorija Nazijanskog, Jovana Damaskina, Vasilija Velikog, Dantea i u islamu. Ikonografsku prezentaciju prilično retke varijante anđela u hrišćanskoj tradiciji predstavlja tzv. crveni anđeo na trijumfalnom luku u crkvi Santa Maria Maggiore iz V veka.

Za svetog Avgustina materijalna priroda anđela je ista kao i priroda Sunca i zvezda. Koncepcije te vrste izrazita su pretpostavka za poimanje anđela kao intelekta, supstance koja raspolaže voljnim i afektivnim moćima. Od toga je samo korak do zamišljanja anđela kao čistog duha, lišenog svake materijalnosti. U zapadnoj teologiji zavladała je u vezi sa svetim Viktorom i svetim Tomom Akvinskim. Do toga nije došlo jednostavno i lako već

nakon dugotrajnih, žestokih debata i napornih spekulacija. Još su na Nikejskom saboru 787. godine anđelima priznata suptilna, eterična tela, a potpuno negirana njihova nematerijalnost, jer prema Tertulijanovim načelima „ništa nije bestelesno osim onog što ne postoji“ („*nihil est incorporeum, nisi quod non este*“). Otpori su proisticali iz teze, da je samo Bog čisti duh, odnosno apsolutno nematerijalan, s obzirom da ne poznaje bilo kakva ograničenja; dok su druga, stvorena bića, u odnosu na stepen u ontološkoj hijerarhiji, manje duhovna, a više telesna.

Nejasnosti i kolebanja u vezi s andeoskom ontologijom nisu nimalo prestale u trenutku prihvatanja – generalno – doktrine o krajnje duhovnoj prirodi anđela. Spor se i dalje vodio oko načina bližeg određenja njihove prirode. Da li anđeli predstavljaju posebnu opštu vrstu bića ili je svaki od njih individualna, bestelesna, ukrštena „vrsna supstanca“? Sveti Toma Akvinski priznavao je ovo stanovište (u duhu Pseudo-Dionizija), a Bonaventura – prvo. Uprkos prividu, problem uopšte nije bio beznačajan: prihvatanje Bonaventurinovog stanovišta impliciralo je čvršće veze i sličnosti između anđela i ljudi (i kada pripadaju istoj vrsti), dok je Akvinatin pogled i *respective* isticao suštinsku razliku među njima. U krajnjem ishodu, kao što nam je poznato, andeologija je pre prihvatila orijentaciju svetog Tome.

Čini se da je jedna od bitnih posledica stanovišta koje prihvata čisto duhovnu prirodu anđela bila stvaranje dinamističke koncepcije. U skladu s njom anđeli su osobni, inteligentni *dynameis*, „sile“ kojima se Bog služio tokom stvaranja; one bićima pridaju formu, pokretljivost i vitalnu energiju, dovode u red i omogućuju trajanje. Takvo stanovište o anđelima je – moramo priznati – veoma zanimljivo, ako ni zbog čega drugog ono zbog slaganja sa krajnje savremenim koncepcijama, kao što je npr. hipoteza o „formotvornim poljima“ Raperta Šildrejka – koju je formulisao poznati italijanski filozof i polihistor Antonio Rosmini (1797-1855) u svom uticajnom delu *Teozofija*, koje i danas zaslužuje pažnju zbog mnogih originalnih misli sadržanih u njemu. Izrazite su analogije između Rosminijeve koncepcije i teorija kabalista, na osnovu kojih su *sefirot*, „inteligencije“, između ostalog zvane *kochot* ili „mračne sile“, odgovorne za formiranje svetova i bića s određenim svojstvima i moćima. To su neka vrsta *causae secundae* kojima se služi Bog; u toj funkciji one odgovaraju tzv. telesnim (*principi corporei*), „inteligentnim“, Rosminijevim načelima. Jer, on je smatrao da nema potrebe da Bog, *prima causa*, neposredno i u najsitnije detalje interveniše u složene demijurške operacije.

Da bismo završili ovaj panoramski pregled osnovnih pitanja andeologije (u načelu hrišćanske; jer bi jevrejska koja je neobično bogata, zahtevala poseban tretman), kažimo još koju reč o funkcijama anđela.

Šire uzeto, hrišćanstvo je nasledilo od judaizma dve funkcije: glorifikujuću i posredničku. Osnovni zadatak anđela u Bibliji je slavljenje Gospodovih čudesnosti i vršenje određene službe oko Njegovog prestola (to su činili specijalni Anđeli Prestolja). Isto tako su važne, a za jadne smrtnike možda i važnije, funkcije anđela kao posrednika između neba i zemlje, kao izaslanici Boga, čuvari osoba koje su im poverene na čuvanje, kontrolori svet-skog poretka (vidi Knjigu o Jovu); zbog toga su prikazivani sa više očiju. Anđeli nose preklinjanja i molitve ljudi pred obličje Božije, kazuju Njegovu volju, daruju im malčice Božije mudrosti i inteligencije, podržavaju ih i vode „u podnožje gore“ (ili Bogu, prema

određenju svetog Jovana od Krsta); kada je potrebno, u trenutku kolebanja, šapuću im prave odluke. (Zar anđeo tu ne odmenjuje Svetog Duha?). Nekada davno svaka verska zajednica imala je svog anđela; u Apokalipsi svetog Jovana bogoslova anđeli usmeravaju tok istorije, izvršuju kazne koje su snašle čovečanstvo. Drugi su pak zaštitnici različitih harizmi (npr. darova proroka). Anđeli mogu biti i vojska koja pomaže Hristu u borbi sa zlom, kada On to poželi („Ili misliš ti da ja ne mogu sad umoliti oca svojega da mi pošalje više od dvanaest legeona anđela?“, Jev. po Mateju 26, 53) ili „A anđeo mu se javi s neba, i krijepi ga“, Jev. po Luci 22,43).

Koju onda ulogu anđelima pripisuju savremena, sublimiranija teološka i filozofska refleksija i umetnička kreacija? I kako ih uopšte shvataju?

Anđeo umetnika

U najmanju ruku od Šelingovog vremena simbolističko-metaforička koncepcija anđela imala je brojne sledbenike. Prema njoj anđeli su jednostavno suma „božanskih moći“ ljudskog duha, entelehija čoveka, nešto što je u odnosu na njega kao leptir u odnosu na čauru – ne kao postojeća ličnost ili supstanca, nezavisna u odnosu na njega. Anđeli su i sile reda u prirodi, koja bi bez njih bila genetski *tohu wa-bohu*, „haos i metež“. Prebacivanje anđela iz objektivne sfere u subjektivnu sferu čoveka na kraju je dovelo do njegovog poistovećenja sa silama čovekove stvaralačke, umetničke mašte, s projekcijama ljudskih snova i najuzvišenijih aspiracija. (Istovremeno vršena je slična metaforizacija i psihologizacija đavola). Takvo shvatanje anđela rašireno je u XVIII i XIX veku, uglavnom zahvaljujući piscima romantičarima, Blejku, Šelingu ili Žan Polu. Označuje, naravno, raskid s klasičnom teološkom koncepcijom i ostaje u vezi sa krizom tradicionalnih verskih predstava prepuštenih presiji sveta mašina i empirijskih nauka. Filozofske izvore te pojave treba, naravno, tražiti u atmosferi Prosvetljenosti i još dalje u vremenu, u engleskom empirizmu – kod Bekona, Hobsa i Loka. Hobs npr. u *Levijatanu*, odbacujući postojanje anđela kao osobnih bića i izaslanika Boga, njihovo postojanje prima kao natprirodnu kreaciju ljudske mašte, znakova kojima Bog nagoveštava svoje delanje.

Savremeni anđeo

Istraživači ističu da su goreskicirane koncepcije, karakteristične za materijalizam, pozitivizam i pragmatizam XVIII i XIX veka, uticale i na savremenu teološku misao, posebno na protestantsku. U početku i u prvoj polovini XX veka lik anđela je nešto toliko apstraktno da se takoreći rasplinjuje; *species angelica* preti da odumre. Vodeći teolozi u svetu obično mu odriču (uostalom, slično kao i đavolu) bilo kakvo postojanje, smatrajući ga anahronizmom „mračnih epoha“ i predrasudama (kao, recimo, Beltmen) ili tvrde da se o anđelima, čak i ako postoje, ništa ne može reći, jer su našem saznanju u najboljem slučaju dostupni efekti njihovog delanja u svetu i istoriji (tvrdi Bart). Međutim, za Pola Rikera anđeli nisu realna osobna bića već pesnički simboli dobra prisutnog u svetu, kao što je đavo simbol zla koje čini čovek, svesno birajući greh.

Završavajući ovaj pregled, podsetio bih još na zanimljivu andeologiju Karla Rahnera. Taj teolog – nadovezujući se na tradicionalno biblijsko određenje jedne od hijerarhija anđela („Gospodstva i Poglavarstva”) – smatra da su anđeli osobna bića koja vrše značajne kosmičke funkcije, poput načela koje organizuje materijalni svet na različitim nivoima dovođenja u red. Dakle, anđeli bdiju nad unutrašnjom dinamikom različitih regiona svemira, poštujući njihovu autonomiju, koordinirajući njihovo harmonično delanje. Ovde se, s jedne strane, vidi sličnost sa kabalističkim koncepcijama, a s druge – sa Rosminijevom andeologijom.

Priznajem da sam pripremajući se za pisanje ovog eseja doživeo neprijatno iznenađenje. Naime, ispostavilo se da je – uprkos opštem mišljenju – „andeoska” problematika za mene (a možda i ne samo za mene!) složenija i bogatija od „đavolje”; da anđeo, njegova suština i lociranje u hrišćanskoj teologiji nameću više pitanja, sumnji i nejasnosti nego đavo, obična antiteza Boga. Ispostavilo se takođe da andeološka literatura nije siromašnija od demonološke, kako se uobičajeno smatralo; ispostavilo se da je i o temi anđela napisano dosta debelih tomova i ozbiljnih dela, kao da je i bogatstvo mišljenja i koncepcija o njemu kao temi tokom vekova bilo veće nego o đavolu kao temi.

Toliki različiti pogledi na temu anđela, po meni, ukazuju na određenu nesigurnost u pogledu njihove ontologije – naročito u pogledu njihovog postojanja i delovanja u svetu, pa čak i na sumnje u vezi s njihovom ulogom. Dakle, pitanja je mnogo. Uzmimo, na primer, pitanje slobodne volje anđela: da li raspolažu njom ili ne? Po svoj prilici raspolažu, s obzirom da su neki izabrali zlo i pali, pretvarajući se u zle duhe. Ali, ako ih je Bog stvorio takoreći savršenima (jer to su čisto duhovna, besmrtna bića, lišena prvobitnog greha, nije im potrebno spasenje (?), nisu sputani vremenom i prostorom itd.), onda zbog čega im je potrebna slobodna volja i otkud u njima zrno zla? Pogotovu što im je – kako je smatrao sveti Toma Akvinski (takođe i sveti Vasilije, sveti Avgustin, Duns Skot i dr.) – Bog u trenutku stvaranja već bio naklonjen...

Nejasnost statusa anđela bila je veoma izrazita na početku hrišćanskih spekulacija. Na primer, prema Pseudo-Dionisiju, Hristos je k a o č o v e k bio podređen anđelima (*De cael. hier.*, 4, 4), a prema Grigoriju Velikom – obrnuto; za jedne mislioce anđeli su bića savršenija od čoveka, za druge – obrnuto. Nekad je čak postojao poseban pravac spekulacija, „anđelo-hristologija”, u skladu s kojim je Hristos bio jedino „anđeo Gospodstva” (*angelos Kyriou*), veliki „glasnik”! Aktivna sekta anđelita je do IV veka anđelima ukazivala poštovanje kao božanstvima; u Poslanici Kološanima pominje ih sveti apostol Pavle (Kološanima poslanica sv. apostola Pavla 2, 18).

Razmišljajući o tome šta je anđeo danas za nas i o njegovom mestu u savremenoj teologiji, teško je odbraniti se od refleksije, da je anđeo pomalo „preživeo”. Izvodi se iz drevnih epoha i iz religija, u kojima je transcendentni Bog-Tvorac prebivao na udaljenim nebesima, te je morao da koristi usluge „veze” između sebe i zemaljskog sveta. (Podsetimo se – kod starih Grka tu ulogu je vršio Hermes, koga su takođe zvali *angelos*). Kako je s tim u hrišćanstvu, s njegovim Bogom koji silaskom među ljude donekle „narušava” svoju transcendentnost?

Ni međusoban odnos anđela i Svetog Duha nije se ocrtavao uvek jasno, s obzirom da je Vasilije iz Cezareje morao jasno isticati razliku između njih, napisavši da je Drugi „vlastitački” duh, a da su anđeli samo „službeni” („liturgijski”) duhovi.

Postavimo ipak brutalno pitanje: da li su nam anđeli danas – a, ako jesu, zbog čega – potrebni?

Hrišćanstvo u vezi s tim nema sumnje: *Katehizis Katoličke crkve* (deo 5, l) jasno potvrđuje tradicionalno učenje o anđelima, koje je obavezujuća istina o veri. Problem je u tome što anđeli postoje u mnogim drugim religijama (na primer, u tibetanskom budizmu *ji-dam* vrši funkciju sličnu anđeoskoj – brine o adeptu i pomaže mu u meditaciji; poslednju funkciju anđelima je pripisivao Angelus Silesius), prema tome problematika povezana sa njima zahteva širi i opštiji tretman.

Jedno se pouzdano može reći: anđeo, bar u ulozi čovekovog čuvara i zaštitnika, „drži se čvrsto” i dalje je – za mnoge od nas – živ i važan.

Kao vojnik, član desetina koje se bore s onim Drugim, trenutno gubi, napuštajući bojno polje. Nadajmo se da je to samo taktičko povlačenje.

Istorijski, kao predmet teološke refleksije, anđeo je posledica ukrštanja dva vektora spekulacije: 1) istraživanja prelaska Jednine u Množinu tokom stvaralačkog čina, 2) ideje gradacije bića, emanacijskog porekla. Otud ontološki i posrednički položaj anđela. Otud i njegova uloga ogledala, u kome se čovek ogleda – ne onakav kakav je već kakav može biti i trebalo bi da bude. Jer je i on, čovek, posredničko biće – s jedne strane, upleteno u materiju, telesnost, a s druge – stremeći ka duhu.

U ovoj ulozi anđeo nam može učiniti velike usluge, utoliko veće ukoliko nas – kako uči hrišćanska teologija – bezuslovno voli i nikada ne napušta. Jer se čini da je i čovek potreban anđelu – kao konkretno, pojedinačno, neponovljivo biće, zbog čega je za njega vrsno biće i izrazit individualan „smisao”.

1998.

(S poljskog prevela **Biserka Rajčić**)